

cu totul sporadic¹⁰², confirmând teza, susținută mai înainte de N. Conovici, pe cale topografică¹⁰³, că monumentele mai sus-menționate se aflau undeva spre extremitatea nord-nord estică a vetrei rezultate prin extinderea Orașului de Floci.

Rolul cultural al fundațiilor eclesiastice de la Orașul de Floci ne este relevat, printre altele, de acel logofăt Ivan cel

¹⁰² Vezi rapoartele de săpătură de la Orașul de Floci, în „Cercetări arheologice”, III, 1979, p. 199—246; IV, 1981, p. 120—143; V, 1982, p. 129—166.

¹⁰³ N. Conovici, *op. cit.*, fig. p. 65.

Bătrîn din Orașul de Floci, activ grămatic domnesc sub Mihai Viteazul¹⁰⁴, și de Neagoslav de la Floci, ajutor asiduu al lui Coresi la Scheii Brașovului¹⁰⁵, amîndoi oameni de carte, formați fără indoială, cel puțin în primii ani de viață, în atmosfera culturală a „varoșului”; rolul militar (în cazul Mănăstirii Flămînda) se întrevește prin prezența lui Matei Basarab, în momente de cumpănă pentru țară, în sau în preajma orașului aflat la fruntariile de est ale Țării Rmânești¹⁰⁶.

¹⁰⁴ „D.R.H.”, B, XI, vezi Indicele; D. Iliescu, *op. cit.*, p. 29.

¹⁰⁵ D. Iliescu, *op. cit.*

¹⁰⁶ *Călători străini*, V, p. 449; N. Conovici, *op. cit.*, p. 66.

RÉSUMÉ

L'auteur présente le fruit de ses recherches d'archives et des fouilles archéologiques concernant six monuments historiques de la ville disparue de Valachie dite Orașul de Floci („la Ville de la laire”).

Il s'agit d'une église de plan rectangulaire comprenant un premier niveau de constructions de la fin du XV^e siècle et du début du siècle suivant, puis des réfections de la première moitié du XVII^e siècle (église n° 1); de deux églises de plan tricenque, dont l'une date de la fin du XVI^e siècle (église n° 2); d'une église succursale „cédée” au monastère

Vatopédi du Mont Athos et attestée au début du XVII^e siècle (1609); du monastère Flămînda fondé par le boyard Hranite Blagodescul, „postelnic” vers le milieu du XVII^e siècle, et du monastère (ou église?) de Ghidiliți (Ghidilița), attesté pour la première fois par une source cartographique de 1700 et qui pourrait peut-être correspondre à l'église n° 2.

Deux de ces monuments, le monastère Flămînda et l'église n° 1, appartiennent à l'époque de Matei Basarab, l'étape la plus dynamique de l'histoire de l'architecture ecclésiastique roumaine.

UNELE CETĂȚI ALE BANATULUI ȘI DESENELE LUI L. F. MARSIGLI*

DR. ARH. GHEORGHE SEBESTYÉN

Numele lui Luigi Ferdinando Marsigli (sau Marsili), născut la 20 iulie 1658 și decedat la 1 noiembrie 1730, își are locul binemeritat în istoria științelor: „Danubius Pannonic-Mysicus”, publicată în 1726 la Haga și Amsterdam, i-a conferit o reputație mondială de naturalist. Cercetător atent, a consemnat în această lucrare consacrată Dunării, de la izvoarele ei pînă la deltă, și alte observații demne de interes, cum ar fi antichitățile romane.

Mai puțin cunoscută este însă activitatea sa militară.

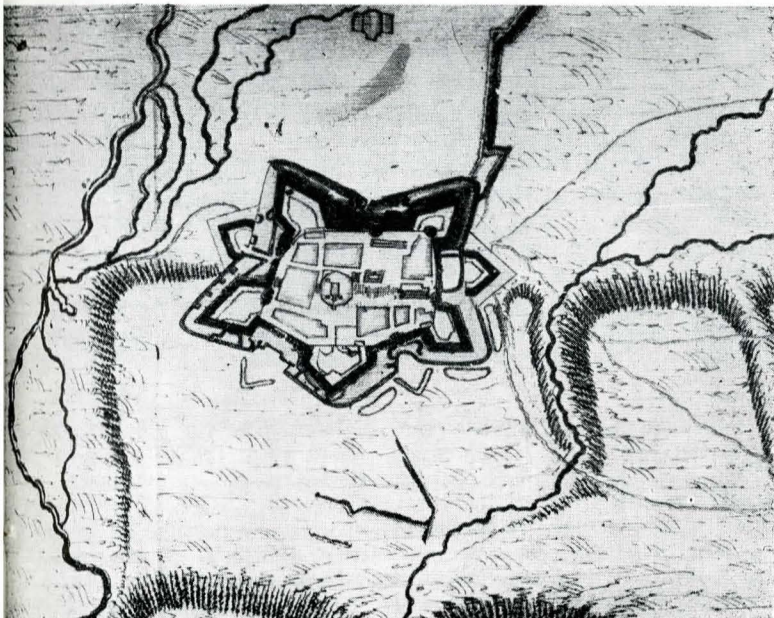
Din 1681 intră în serviciile Habsburgilor. Ca general al geniștilor, participă la eliberarea Budei (1686) și la războaiele antiotomane de la finele secolului, ajungînd și în Banat; apoi participă la războiul de succesiune a Spaniei (1701—1714). Ca o consecință a acestei activități, în volumul 21 al manuscriselor sale, păstrate la Biblioteca Universitară de la Bologna, se găsesc numeroase relevee de cetăți, pe format de cca. 32×45 cm, realizate de corpul de ingineri

militari de sub conducerea sa. Aceste desene datează din toamna anului 1697. În urma tratatului de pace din 26 ianuarie 1699 de la Karlowitz, aceste cetăți au fost demolate în primăvara anului 1701 — excepție făcînd cetatea Arad, care a mai supraviețuit cinci decenii — astfel încît se prezintă în volumul amintit al manuscriselor și situația după demolare¹.

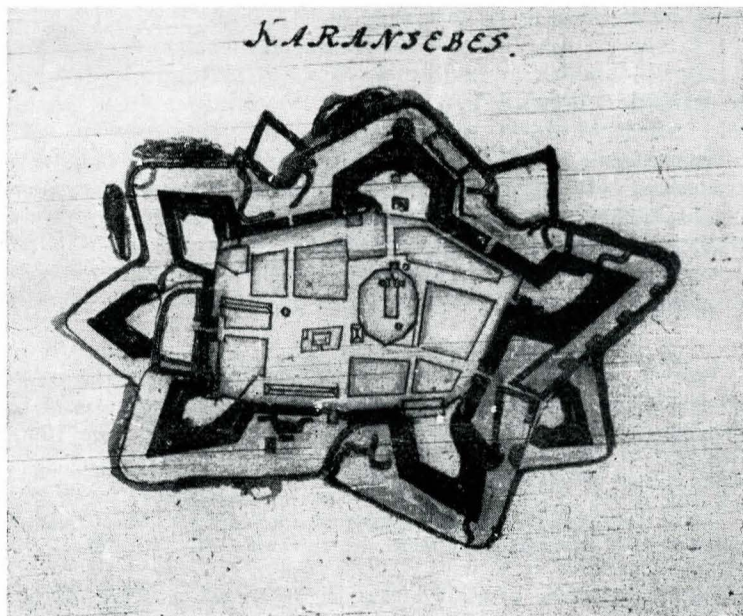
* Partea referitoare la Caransebeș, Lugoj, Mehadia și Jdioara a fost prezentată la sesiunea anuală cu tema „Artă și istorie. Imaginea — document de civilizație românească”, organizată în 21—22 februarie 1983 de Comitetul Național de Istoria Artei în București.

¹ Veress E., *A bologna Marsigli-iratok magyar vonatkozásai*, Budapesta, 1906, p. 8—9. Cu excepția — neexplicabilă — a Cenadului, ele se găsesc microfilmate la Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, Fond Italia, rola 39, clișeele 616—637. Pentru semnarea lor, precum și pentru indicarea altor surse documentare, îi sintem recunoscători istoricului Costin Feneșan. Obținerea fotografiei despre Cenad s-a făcut cu bunăvoința Bibliotecii Universității din Bologna și a prof. arh. Grigore Ionescu, cărora la mulțumim pe această cale.

Caransebeș, plan din 1697



Caransebeș plan (proiect de modernizare) din 1697



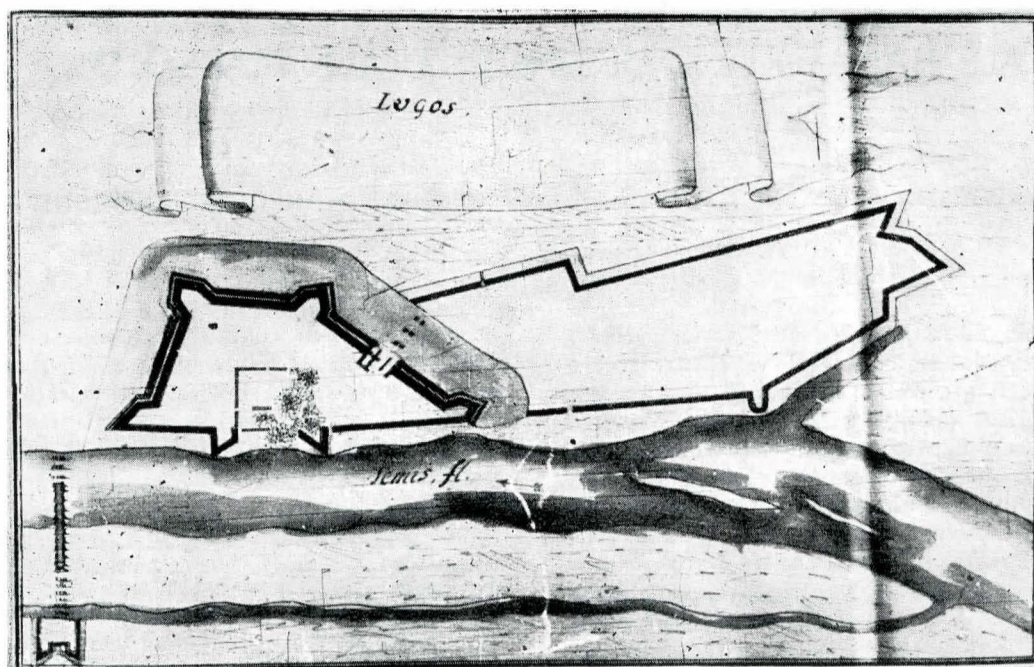
Majoritatea desenelor, deosebit de valoroase pentru istoria pteii antiotomane a celor ce au conviețuit în această zonă, au mas pină în prezent inedite. Publicarea lor, cu unele comenrii succinte, o cred utilă întrucit nu dispunem încă de o onografie a cetăților de pe teritoriul României², lucrare it de necesară cunoașterii efortului de milenii al poporului ostru pentru păstrarea independenței.

Comentariile de față se vor limita în esență la evoluția din colele XVI—XVII, dat fiind nu numai anul de întocmire a r, dar mai ales însemnătatea specială a epocii în istoria anatului.

Într-adevăr, pătrunderea turcilor în cîmpia Panoniei, ca mare a bătăliei de la Mohács (1526), a constituirii pašalicilor de la Buda (1541) și Timișoara (1552) schimbă situația olitică și strategică a Transilvaniei. Pe de o parte se conituie principatul autonom al Transilvaniei, asupra căruia asă Habsburgii își afirmă de la început pretențiile, nu numai e căi pašnice. Pe de alta, limitele spre sud-vest ale principaului devin direct expuse permanentelor atacuri otomane. cesteia din urmă sînt mai puțin periculoase dinspre sud, unde părărea este constituită de existența Țării Românești și a arpaților. Nici din direcția Oradei nu există un pericol



Caransebeș, plan din 1701.



Lugoj plan din 1697.

direct și continuu, întrucit trecerea peste munți, pe valea Crișurilor, nu era lesnicioasă³. Deci, zona cea mai expusă expansiunii otomane se întindea între Mureș și Dunăre, unde erau practic două căi principale de intrare în principat. Cea mai ușoară, și deci mai frecvent încercată, era pe valea Mureșului, iar cea de-a doua, prin Porțile de Fier ale Transilvaniei— în fața cărora, din 1554, se organizase Banatul de Caransebeș și Lugoj —, prin care se ajungea în Țara Hațegului, de unde se deschidea drumul spre nord și, ocolind cetatea Devei, către reședința de la Alba Iulia a principilor.

În consecință, cetățile, ale căror desene ne-au fost păstrate în manuscrisele lui Marsigli, vor fi prezentate în cele ce urmează, după cum străjuiau intrarea pe valea Mureșului, sau cea prin Porțile de Fier ale Transilvaniei.

1. CARANSEBES

Orașul în care șoseaua Orșova—Timișoara se leagă ca și odinioară de cea spre Hațeg, avea, datorită acestei poziții, o însemnătate deosebită. Menționat documentar din 1290,

² Cea mai amplă, dar evident incompletă, lucrare de acest profil a apărut în 1972 sub semnătura lui Gheorghe Anghel, *Cetăți medievale din Transilvania*.

³ Totuși, Oradea prezenta o însemnătate deosebită, fiind capitala „Partium“-ului.

el este încă în același secol castru regal⁴. Cu ocuparea Timișoarei de către turci și desființarea banatului Severinului, rolul lui politic crește: Giovan Andrea Gromo (care a fost în Transilvania în 1564—1565) îl consideră drept capitală a „Valahiei de dincoace de Carpați“ și îl descrie ca „un oraș întărit, cu suburbii mari, dar cu case de lemn [...], bine populat, cu ziduri din piatră sfărâmicioasă și cu șanțuri fără apă. Înăuntrul orașului se află o cetate cu ziduri groase, dar fără flancuri și fără șanțuri; toate casele sînt de lemn, dar foarte arătoase și bine înzestrate, locuite de mulți nobili unguri.

Poziția orașului îngăduie ca el să fie întărit, și Castaldo îl și întărise în vremea cînd regina Izabela cedase acest principat împăratului amintit“ (n.n.: lui Ferdinand de Habsburg, între 1551—1556)⁵. Reținem din această descriere existența unui oraș mare, înstărit — chiar și în ochii unui italian, pe care Mediașul nu l-a satisfăcut în aceeași măsură⁶ —, înconjurat cu ziduri, avînd și suburbii, înăuntrul lui fiind o cetate fără șanțuri.

⁴ Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, București, 1969, p. 120.

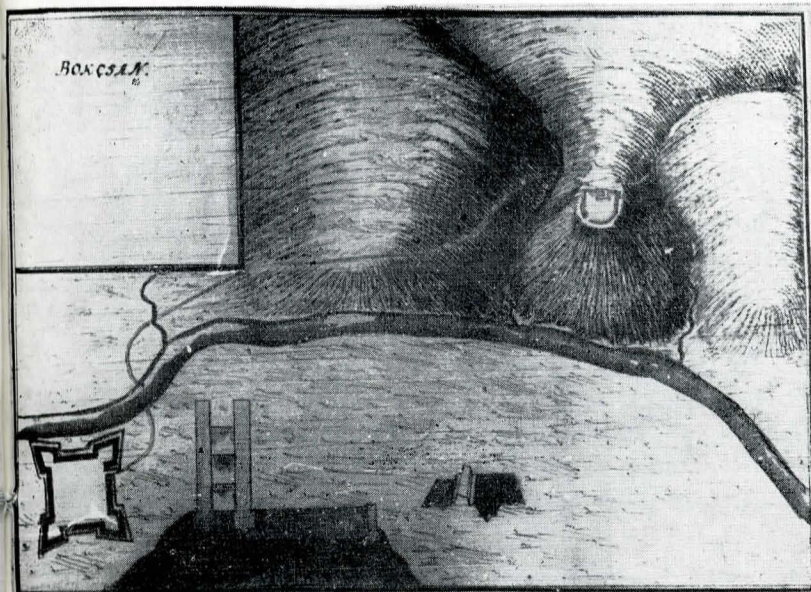
⁵ Giovan Andrea Gromo despre Caransebeș, în „Călători străini despre țările române“, vol. II, București, 1970, pp. 317, 329.

⁶ „Casele sînt clădite în cea mai mare parte din piatră, dar sînt multe și de lemn. Ulițele sînt podite în parte cu birne de lemn și grozav de noroioase; și într-un cuvînt acesta mi se pare cel mai trist oraș din toată țara... — Gromo despre Mediaș, în „Călători străini...“, vol. II., București, 1970, p. 350.

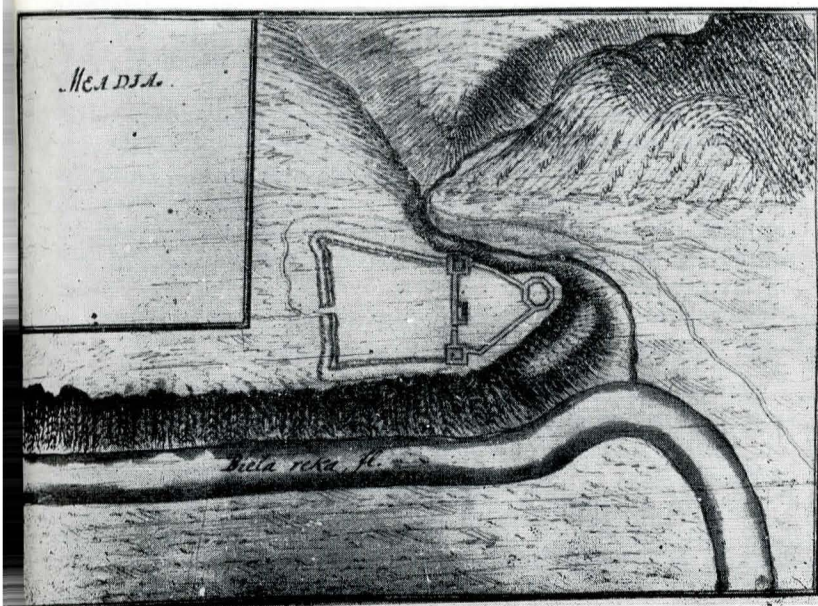
Subliniem și rolul de „capitală” acordat de Gromo, care se referă astfel la faptul că pe atunci era reședință a banului de Caransebeș și Lugoj, funcție înființată la cîtva timp după căderea Severinului sub turci (1524). Banul de Caransebeș și Lugoj a fost una din demnitățile importante ale principatului Transilvaniei. Astfel, în 1556 el o aduce înapoi pe Izabela, cu sprijinul lui Alexandru Lăpușeanu și al lui Pătrașcu cel Bun, în luptă cu habsburgii. Între 1595—1599 oștile banului recuceresc de la turci cetățile Bocșa și Făget, precum și o serie de sate. În 1603 Moise Szekely pornește din Caransebeș împotriva lui Gheorghe Basta pentru a debîndi scaunul princiar, iar alt principe — Acațiu Barsai — a fost în prealabil ban de Lugoj și Caransebeș.

A doua mărturie despre oraș o aduce spre 1603 cronicarul Szamosközy: „Caransebeș este un oraș aproape circular, cu perimetrul de circa cinci stadii [...] Zidurile lui din vremuri vechi, insuficient de puternice pentru oprirea dușmanului, nici arătoase nu sînt, și nici nu sînt înzestrate cu bastioane capabile să reziste unui asediu. Locuitorii lui sînt români, însă ca onestitate, cultură și practicarea meșteșugurilor, sînt deosebiți și trăiesc mai cu gust decît alți locuitori.”⁷

Cele două mărturii au cîteva puncte comune importante



Bocșa, plan din 1697.



Mehadia, plan din 1697.

și anume zidul vechi al orașului, lipsa bastioanelor cărora Gromo le zice „flancuri” (de aici rezultînd că din inițiativa lui Castaldo nu s-au făcut lucrări însemnate) și caracterul

⁷ „Monumenta Hungariae Historica” — Scriptorum, vol. XXIX., Budapesta, 1877, p. 9—10. — Un stadiu grecesc era de circa 180 m.

înstărit, dezvoltat al orașului cu locuitorii români (în realitate erau și sîrbi, cum apare din alte documente) și maghiari.

A treia descriere este a lui Evlia Celebi, din 1660: „[...] e o cetate frumoasă, de o construcție trainică, așezată pe malul rîului Timiș. Circumferința ei este de vreo patru sute de pași (n.n.: ceea ce nu corespunde nici cu datele lui Szamosközy și nici cu cele ce urmează); [...] Are două porți; șantul ei nu este adînc. În cetate sînt trei sute de case ale negustorilor.

În mijlocul acestui zid de apărare se află o puternică cetate interioară, în cinci colțuri, solid construită și greu de pătruns [...] Această cetate interioară are o singură poartă mică, în partea dinspre nord. Ca să ajungi la această poartă, trebuie să urci treizeci de trepte de piatră. Printre coșurile de deasupra ei se află găuri pentru a arunca pietre, iar în stînga și în dreapta se află găuri de creneluri, încît este o poartă foarte tare. Dar în orașul din afară are bazar și un tîrg frumos.”⁸.

Se confirmă deci bogăția orașului și existența unei „cetăți” în interiorul lui, fortificat și el.

Uitîndu-ne la desenul din 1697, constatăm în primul rînd existența unei cetăți bastionare pentagonale, iar apoi, în interiorul ei, a unei incinte aproximativ circulare, cu turnuri de apărare, în jurul bisericii.

Se confirmă constatarea lui Celebi că cetatea pentagonală este mai puternică decît cea circulară, doar poziția lor relativă este alta: cea circulară nu este la exterior, ci la interior.

La o primă vedere s-ar părea chiar că vedem treptele la nord de această incintă interioară, dar liniile respective reprezintă doar o ripă, o denivelare poate, care străbate orașul.

În desen nu apar suburbiile semnalate de Gromo, decît sub forma unui val de pămînt la nord, care le delimita probabil. Lipsa lor din plan se datorește desigur interesului redus pe care-l prezentau din punct de vedere militar. Apar însă cinci bastioane, a căror existență a fost tăgăduită explicit atît de Gromo, cît și de Szamosközy. De fapt, nici Celebi nu vorbește de bastioane, ci doar de forma pentagonală a cetății. Să fie ele rezultatul lucrărilor din anii 1637—1652?⁹ Raportul din 1695 al lui Malherbe¹⁰ vorbește de „bastioane de pămînt ridicate de unu-doi ani susținute de împletituri de nuiele”, pentru ca apoi să amintească, tot la bastioane, de „palisade în întregime putrezite ... și care încep să cadă de la sine”. Să dateze palisadele de la mijlocul secolului și împletitura de nuiele din anii 1693—1694? În orice caz, cele două raveline terminate, spre nord și sud-vest, se pot data din această ultimă etapă, fiindcă întrec cele două accese spre cetate, amintite de Celebi.

De altfel, raportul lui Malherbe face o serie de precizări utile înțelegerii planului Marsigli, întocmit cu doi ani mai tîrziu. Aflăm astfel că între bastioane, cortinele păstrau vechile ziduri de piatră, dar se ridicase în fața lor și un val de pămînt, pentru a diminua efectul distrugător al ghiulelelor. Acest val este însă realizat doar în fața cortinelor spre vest și sud-vest, celelalte trei avîndu-l ridicat doar pe jumătatea înălțimii primelor două.

Cu toată neclaritatea lui, datorită în special dispariției din Arhiva de Război vieneză a desenului la care face frecvente trimiteri, raportul lui Malherbe se poate confrunta cu desenul lui Marsigli.

În ceea ce privește orașul propriu-zis, ar fi de explicat, în primul rînd pentru cei neavizați, situația lui înfloritoare, care-l plasează în secolul al XVI-lea printre cele mai înstărite ale principatului. Ea se datorește nu atît rolului strategic și politic al orașului, amintit mai sus, cît evoluției sale economice. Într-adevăr, în urma înaintării otomane, pătrund încă înainte de 1541 negustorii balcano-levantini în Transilvania. Este vorba de așa-numiții comercianți „greci”, de fapt: greci, bulgari, români, armeni, evrei, sîrbi, macedoneni. Ei ocolesc

⁸ Evlia Celebi despre Caransebeș, în: „Călători străini...”, vol. VI., București, 1976, pp. 534—535.

⁹ În 1637 Dieta Transilvaniei decide *labor gratuitus* pentru Caransebeș, iar în 1649, 1653 și 1654 pentru „cetățile de margine”, din care făceau parte și Caransebeș și Lugoj; în 1650, 1651 și 1652 ea stabilește un impozit special pentru construirea acestor cetăți (Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae”, vol. X., Budapesta, 1864, p. 137 și vol. XI, Budapesta, 1866, p. 61, 168, 168, 178, 71, 120, 149).

¹⁰ Raportul „Etat de la fortification de Caransebes dans le temp quelle a été abandonnée”, redactat de inginerul P. A. de Malherbe, în 19 octombrie 1695, publicat de Andrei Ghidui și Iosif Bălan în: *Monografia orașului Caransebeș*, Caransebeș, 1909, p. 353—361.

locurile de etapă obligatorii de la Braşov şi Sibiu, traversînd Dunărea la Vidin şi folosînd ruta Turnu Severin—Orşova — Caransebeş — Haţeg spre Alba Iulia. Acest comerţ întîmpină protestele Universităţii săseşti, care-şi vede lezate prerogativele, dar este încurajat de nobili, cărora le este avantajoasă eliminarea intermediarilor în achiziţionarea mărfurilor orientale. În urma acestui amplu comerţ de tranzit se dezvoltă şi cel local, bogăţia oraşului creşte, iar în 1556 obţine şi el dreptul de depozit (*jus stapulae*, *Stapelrecht*), după Sibiu (1382), Braşov (1508), Bistriţa (1523) şi Cluj (1538). Continuarea ofensivei comercianţilor balcano-levantini duce la acordarea privilegiilor companiilor comerciale „greceşti“ de la Sibiu (1636) şi Braşov (1678). Astfel se diminuează însemnătatea rutei ocolitoare prin Caransebeş, odată cu creşterea rolului „grecilor“ în comerţul oriental al principatului. Pentru bogăţia la care a ajuns Caransebeşul este semnificativ că Celebi înşiruie hassurile emirilor din eilatul Timişoarei, cuprinzînd Lipova, Cenadul, Gyula, Moldova Veche, Ineul, Caransebeşul şi hassul defterdarului Timişoarei, arătînd că veniturile datorite Caransebeşului se ridică la 619.155 aspri, faţă de 648.265 aspri din toate celelalte unităţi administrative, la un loc. Cifrele sînt elocvente, chiar dacă par îndoielnice.¹¹

Ar mai fi de analizat problema caselor de lemn, sesizată de Gromo, în acest oraş înstărit.

Este probabil că afirmaţia lui Gromo, că „toate casele sînt de lemn“, să fie exagerată. Faptul că, în 30 aprilie 1653, văduva lui Gheorghe Toma vinde o casă de piatră¹² (care, deci, a fost construită anterior acestei date) este un element semnificativ, avînd în vedere nu numai numărul extrem de redus de documente de epocă păstrate, ci mai ales probabilitatea ca cel puţin biserica catolică şi mănăstirea franciscanilor (pe lângă care funcţiona probabil şcoala catolică, menţionată din 1566) şi locuinţa banului, dacă nu şi locuinţele unor familii de vază, să fi fost de piatră. Mai puţin probabil pare ca biserica ortodoxă episcopală, pe lângă care funcţiona o şcoală reorganizată în 1635, să fi fost de zidărie întrucît ea se găsea în afara incintei fortificate a oraşului.

Desigur, predominarea caselor de lemn este certă, avînd în vedere rapiditatea şi caracterul recent al ascensiunii oraşului, care nu au dat răgazul ca majoritatea caselor să fie construite din piatră, pînă la mijlocul secolului al XVI-lea (data observaţiei lui Gromo), mai ales comparîndu-l cu vechile oraşe mari ale Transilvaniei. Se pare că la aceea dată, chiar şi la Braşov, Sibiu şi Bistriţa, al căror proces de reînnoire începuse cu peste un secol înaintea Caransebeşului, ponderea caselor de lemn era încă de 74%, 63%, respectiv 78%¹³.

În sfîrşit, nu trebuie uitat faptul că oraşul Caransebeş era mic, comparabil ca dimensiune cu cetatea de Sus a Sighişoarei, majoritatea locuitorilor avînd deci case în suburbii, situaţie diferită de Cluj, Braşov, Sibiu sau Bistriţa. Pentru aceste case din suburbii era probabil valabilă observaţia lui Hildebrandt, că în afara cetăţii nu era permisă ridicarea caselor de zidărie, ca nu cumva ele să poată fi utilizate de turci ca puncte de sprijin în cazul unui eventual atac¹⁴. Observaţia, referitoare de fapt la Oradea, era desigur valabilă la alte oraşe „de graniţă“, expuse pericolului turcesc.

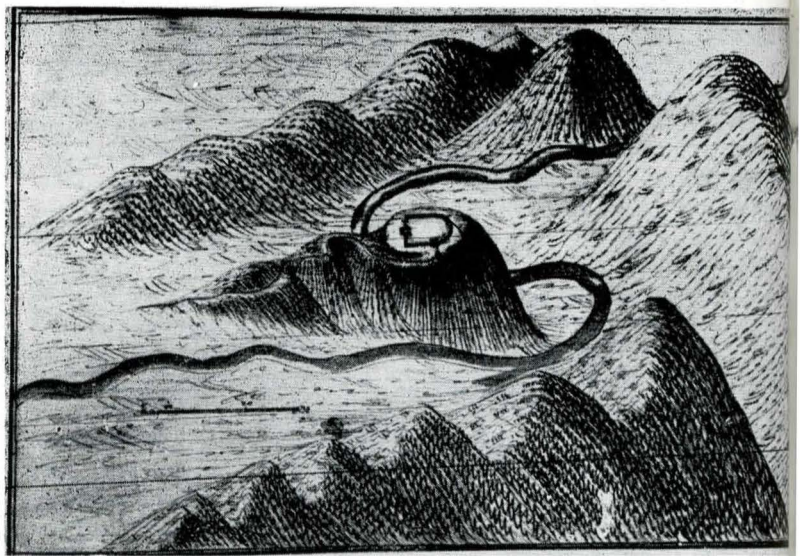
Dacă la cele de mai sus se adaugă faptul că prin Caransebeş se înţelegea nu numai oraşul, ci un district întreg cu peste 100 de localităţi atestate în secolele XV—XVI, cu oarecare

¹¹ Referitor la această evoluţie a Caransebeşului, vezi (cel puţin): Mihail Dan, Samuel Goldenberg, *Regimul comercial al negustorilor balcano-levantini în Transilvania în secolele XVI—XVII*, în „Apulum“, 1968, Alba Iulia; Samuel Goldenberg, *Caransebeşul în comerţul sud-est european în secolul al XVI-lea*, în „Banatica“, Reşiţa, 1971; Lidia A. Demény, *Regimul negustorilor străini din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Studii“. *Revistă de istorie* nr. 2/1973, Bucureşti; Olga Cicanci, *Companiile greceşti din Transilvania în comerţul european în anii 1636—1746*, Bucureşti, 1981.

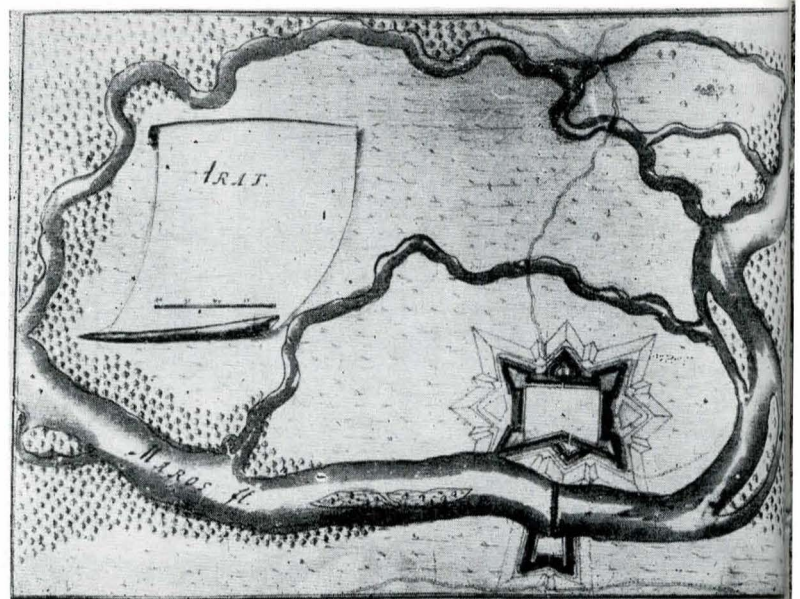
¹² Costin Feneşan, *Documente medievale bănăţene*, Timişoara, 1981, nr. 92.

¹³ Paul Niedermajer, *Dezvoltarea urbanistică şi arhitecturală a unor oraşe transilvănene din secolul al XII-lea pînă în secolul al XVI-lea*, în „Studii de istorie a naţionalităţilor conlocuitoare din România şi a înfrăţirii lor cu naţiunea română“, vol. I, Bucureşti, 1976, p. 163; Paul Niedermajer, „Siebenbürgische Städte“, Bukarest, 1979, p. 222—223.

¹⁴ Conrad Jacob Hildebrandt; *Întreita solie suedeză în Transilvania, Ucraina şi Constantinopol (1656—1658)*, în „Călători străini...“, vol. V, Bucureşti, 1973, p. 545.



Jdioara, plan din 1697.



Arad, plan din 1697.

prerogative faţă de celelalte districte bănăţene¹⁵, putem conchide că era un important centru economic, politic şi militar în şirul oraşelor principatului Transilvaniei, desenele alăturate avînd astfel o însemnătate deosebită.

Apoi evoluţia oraşului se frînge. În 1615 devine cetate fiscală şi astfel i se iau o parte din venituri¹⁶. În 1658 este ocupată de turci, în 1688 de imperiali, după care — în numai nouă ani — îşi schimbă de şase ori stăpîinii, iar la începutul secolului următor nimic nu mai dă de bănuît, din noua situaţie prezentată de Marsigli, că pe acest loc ar fi fost cîndva un oraş înfloritor.

2. LUGOJ

Oraşul (azi municipiu) este aşezat pe malul Timişului, între Caransebeş şi Timişoara. Este amintit documentar încă din 1334¹⁷. Nefiind un nod de circulaţie de însemnătatea Caransebeşului şi găsindu-se din 1552 la limita pašalicului Timişoarei, evoluţia lui a întîmpinat mai multe greutăţi decît a Caransebeşului, cu toate relaţiile apropiate dintre aceste două oraşe, relaţii consfinţite şi de regele Ioan Zápolya¹⁸. De altfel, ambele oraşe au fost de mult reşedinţe de district, iar de la mijlocul secolului al XVI-lea, cînd unul, cînd altul: sediul băniei.

¹⁵ Marius Bizera, Constantin Rudeanu, *Consideraţiuni istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeşului în evul mediu*, în „Studii de istorie a Banatului“, 1969, Timişoara.

¹⁶ „Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae“, vol. VII, Budapesta, 1881, p. 281.

¹⁷ Corjolan Suci, *Dicţionar...*, vol. I, Bucureşti, 1969, p. 365.

¹⁸ Pesty Frigyes, *A szörényi bánság és szörényi vármegye története*, vol. II., Budapest, 1878, p. 128.

Poate tocmai datorită poziției marginale a Lugojului, prin care treceau astfel mai puțini călători, există un număr mai mic de mărturii contemporane, iar cele de care dispunem sînt deseori contradictorii și ne ajută prea puțin la interpretarea altor documente păstrate pînă în zilele noastre. Astfel, la 18 ianuarie 1552 Gian Baptista Castaldo comunică lui Ferdinand de Habsburg, că l-a trimis (deci: în 1551) pe arhitectul Alessandro la Lugoj și Caransebeș pentru începerea unor lucrări de fortificare¹⁹. Cu toate acestea, în 1552 Lugojul cere lui Castaldo un specialist, care să indice locul pentru construirea — de fapt, probabil, extinderea — cetății; această interpretare a textului este dată de Iványi István pe baza altui document care (în același an) constată că cetatea este amplasată în mijlocul orașului, ceea ce nu corespunde necesităților²⁰. Aproximativ cu doisprezece ani mai tîrziu, Gromo reține: „... Lugojul, oraș mare deschis ...”²¹. Dar faptul că se limitează la această afirmație, pe deasupra inexactă, permite ipoteza că acest observator atent nici n-a trecut prin Lugoj.

În 1583 Antonio Possevino menționează că „Acest ban se

interioară, e de asemenea pătrată; e o cetate mai mică de piatră cu șanț separat”²⁴.

Aici este cazul să ne oprim puțin asupra cetăților de pămînt și lemn, sistem utilizat și la construirea cetății de la Satu Mare ((1569—1573) după planurile lui Giulio Baldigara, sistem insuficient studiat în literatura noastră de specialitate, cu toate că Szamosközy ne-a lăsat o descriere amănunțită, relatînd construirea cetății de la Ujgorod ((U.R.S.S.) de către generalul imperial Lazăr Schwendi: „Parii au fost astfel implîntați în pămînt, încît să fie la o distanță egală între ei, fiind la o depărtare de circa două picioare unul de altul. Și pentru ca ei să nu cadă, au fost legați între ei și întăriți cu nuiele. Deoarece însă peretele acesta, numai astfel în sine, ar fi fost prea slab pentru a rezista în fața inamicului, au ridicat la o depărtare de douăsprezece picioare un al doilea perete făcut de asemenea din lemn de stejar și întărit cu nuiele. Acest al doilea rînd (n.n.: perete) este mai scund și pentru ca nu cumva să fie distrus cu tunurile folosite (n.n.: tunurile de apărare, de pe zid), el a fost întărit din spate și la mijloc cu stîlpi puternici. Spațiul dintre stîlpi a fost umplut cu pămînt astfel ca să reziste mai bine loviturilor de tun. În exterior, pereții au fost bine întăriți cu pămînt argilos, pentru ca dușmanul să nu se poată călări pe perete, agățîndu-se de nuielele rămase aparte”²⁵.

Întorcîndu-ne la analiza comparativă a celor două texte referitoare la Lugoj, este de remarcat în primul rînd că Szamosközy vorbește de un oraș înconjurat de un val slab, și de o cetate, evident mică — dacă era apărată de 10—12 oșteni. Celebi, în schimb, folosește noțiunile de „cetate” și „cetate interioară”, prima dintre ele fiind de lemn și pămînt, cu un șanț și pod mobil, iar a doua de piatră, cu șanț.

Se pare că „orașul” lui Szamosközy este „cetatea” lui Celebi, care între timp a fost înconjurat de fortificații puternice, iar „cetatea” lui Szamosközy nu este decît „cetatea interioară” a lui Celebi, ceea ce concordă și cu mențiunea din 1552, conform căreia cetatea era în interiorul orașului.

Timp de trei decenii orașul este sub stăpînire turcească. Apoi urmează, ca și la Caransebeș, frecvențele alternări între imperiali și turci pînă în 1697, iar în primăvara anului 1701 distrugerea fortificațiilor.

Desenul lui Marsigli din 1697 ne arată cu claritate resturile vechii cetăți de piatră, pe plan pătrat, fără turnuri de apărare, pe malul drept al Timișului. Înconjurînd-o de trei părți, apare zona orașului, sau „cetatea de lemn și pămînt”, cu o singură poartă de intrare, în fața căreia era un pod mobil peste șanț. Pînă aici, planul confirmă descrierea lui Celebi. Dar el vorbește de forma pătrată a „cetății”, cînd ea este trapezoidală, colțul înspre amonte fiind de circa 45°. Să nu uităm, însă, că omul apreciază foarte greu unghiurile văzute în perspectivă. Astfel, în imaginea noastră, intersecția dintre calea Moșilor și șoseaua Mihai Bravu, ca și cea dintre bulevardul Ana Ipătescu și șoseaua Ilie Pintilie, sînt practic în unghi drept, cînd în realitate ambele sînt apropiate de 45°.

Mai surprinzătoare este însă apariția în desen a unor bastioane, neamintite de nici unul dintre contemporanii citați, fie că le-au omis, fie că au fost realizate după 1660 (data probabilă a vizitei lui Celebi), deci de către turci — singurii, care au stat mai mult timp acolo, înaintea întocmirii desenului. Dimensiunile reduse ale bastioanelor și forma lor ar indica o realizare din secolul al XVI-lea, dar se pare că toată cetatea de lemn și pămînt datează din secolul al XVII-lea, dacă avem încredere în textul lui Szamosközy.

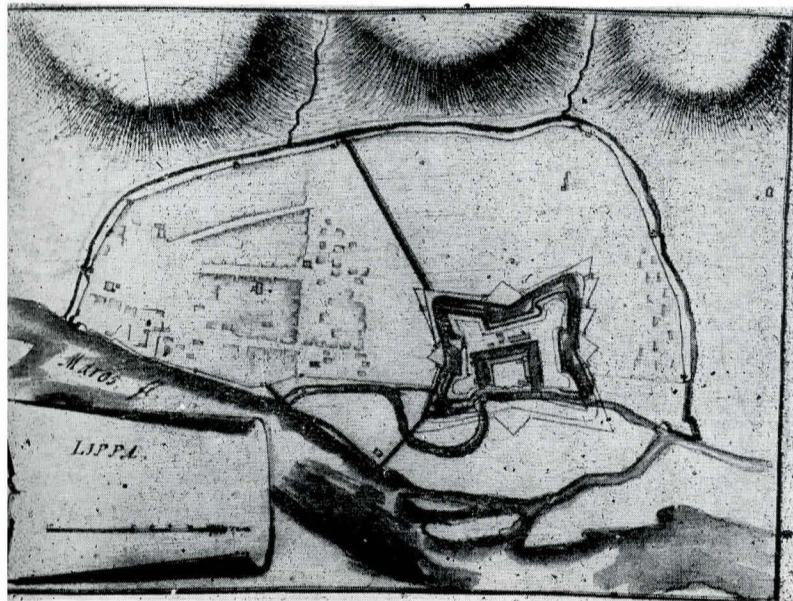
De asemenea, se poate constata existența unui val de pămînt în jurul suburbiei, care se întinde la est de oraș. El este însoțit de un șanț, dar nu se poate distinge dacă este umplut de apă sau nu.

În sfîrșit, în aval mai apare un pod, cu fortificație pe malul stîng, nementionate de nici una din sursele citate.

Din păcate, acest plan diferă principal de cel al Caransebeșului prin faptul că se limitează la fortificațiile Lugojului și nu dă nici o indicație despre orașul propriu-zis, despre schema lui stradală, despre clădirile mai importante.

²⁴ Celebi despre Lugoj, în „Călători străini...”, vol. VI, București, 1976, p. 533—534.

²⁵ „Monumenta Hungariae...”, vol. XXI, Budapeșt, 1876, p. 161—163.



Lipova, plan din 1697.

numește <ban> de Lugoj ... după o localitate unde își are reședința, și el ține din porunca principelui un număr mai mare de oșteni — pînă la cifra de trei mii — și mai buni decît în orice altă cetate”, subliniind astfel importanța ei²².

Următoarea mărturie mai însemnată este a lui Szamosközy, care notează în 1693 că „orașul era legat nemijlocit de cetate, dar fiind înconjurat doar de un val slab ...”²³. Apoi arată că — spre deosebire de cetatea Caransebeș, care mai înainte își deschisese porțile lui Moise Székely — numai orașul Lugoj s-a predat, iar cetatea apărată de 10—12 oșteni a fost luată cu asalt.

Apoi cetatea, după ce trece în 1615 în proprietatea fiscalului, se reface sub domnia celor doi principii Gheorghe Rákóczi. Cucerită de turci, recucerită de ardeleni, apoi iar de turci în 1658, ea este descrisă de Celebi astfel: „Este o cetate de lemn și de pămînt, pătrată, așezată într-o cîmpie întinsă, pe malul rîului [...] Șanțul din jurul ei e plin cu apa rîului [...] Cetatea are o singură poartă. Deasupra șanțului se află un pod mobil împodobit, care este ridicat în fiecare noapte. În cetate sînt trei sute de case ale unghurilor (n.n.: desigur nu numai ale lor), unele acoperite cu stuf, altele cu scînduri [...] Cetatea

¹⁹ Pesty Frigyes, *A szörényi...*, vol. II., Budapeșt, 1878, p. 135.

²⁰ Iványi István, *Lugos rendezett tanácsú város története*, Szabadka, 1907, p. 22: „Castrum Lugas in ipsa civitate Lugas habitum”.

²¹ „Călători străini...”, vol. II., București, 1970, p. 317.

²² Antonio Possevino, *Transilvania*, în „Călători străini...”, vol. II., București, 1970, p. 557.

²³ „Monumenta Hungariae Historica” — Scriptores, vol. XXIX, Budapeșt, 1877, p. 13: „Erat oppidum castello adlterans, uallari tantum munimento eoq̄e infirmo circumscriptum...”.

Frigyes Pesty amintește drept singurul vestigiu arhitectural al trecutului, păstrat intact la finele secolului al XVIII-lea, biserica ortodoxă din apropierea vechii cetăți, despre care se susținea de către specialiști că data din secolul al XVI-lea, și care a fost reînnoită pentru a treia oară în 1726²⁶. Este însă sigur că mai erau și alte clădiri însemnate în oraș. Astfel, în 1644 Petru din Orăștie, preot ortodox din Hațeg, posedă o curie nobiliară în strada Pieței²⁷. Din testamentul Margaretei Găman, întocmit în anul 1600 și care se referă printre altele la mai multe case²⁸, ne putem da seama că în oraș existau oameni foarte înstăriți, putând avea astfel locuințe bune, iar din faptul că în 1645 Gheorghe Rákóczi I înobilează și acordă blazon nobiliar unui număr de 55 oșteni români, sârbi și maghiari din Lugoj, ne dăm seama, încă o dată, de aportul localnicilor la viața politică a principatului²⁹.

3. BOCȘA

Orașul de pe Bîrzava este menționat documentar, ca cetate cu acest nume, din 1534³⁰; sub denumirea de Cuiesti, apoi Cuieshd ((Kövesd) apare în secolul al XIV-lea, fiind, încă din 1333, reședință de district³¹.

Localitatea a fost ocupată de turci între 1552 și 1595.

În desenul lui Marsigli apar două cetăți. Cea mai veche, pe un pînten de deal, se compune dintr-un turn puternic și o platformă cu parapet. Tipologic, ea își are originea probabil în secolul al XIV-lea sau al XIII-lea, putînd fi deci identică cu cetatea Cuieshd, la care s-au făcut adaptări ulterioare, necesare utilizării tunurilor, cum ar fi amenajarea platformei.

A doua cetate, mult mai amplă, se găsea în vale, pe malul celălalt al Bîrzavei. Ea era pe plan pătrat, cu bastioane la colțuri, realizată cu un parapet — desigur din lemn și pămînt — în fața căruia era un șanț. După plan, ea pare a fi realizată mai degrabă în secolul al XVII-lea, decît în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Desenul nu indică nici puncte cardinale (în 1697 hărțile încă nu se orientau obligatoriu cu nordul în sus) și nici direcția cursului Bîrzavei. Dar ruinele cetății de piatră sînt cunoscute, ceea ce permite stabilirea exactă și a amplasamentului celei de-a doua cetăți.

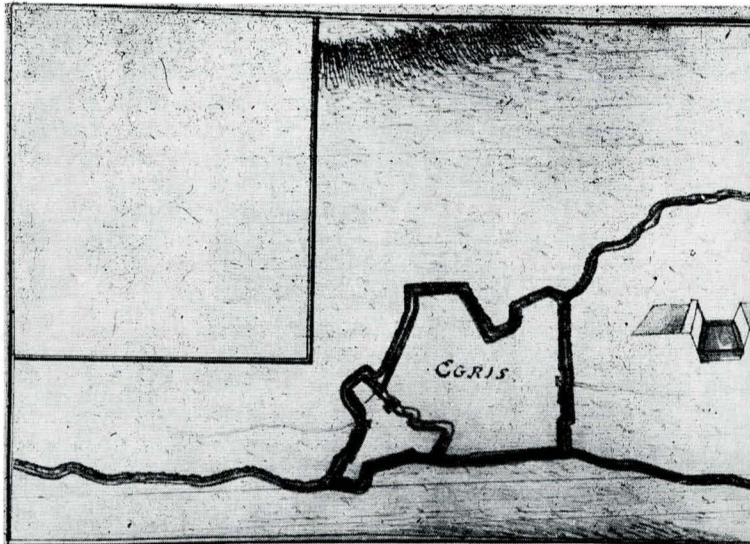
4. MEHADIA

Comuna cu acest nume din județul Caraș-Severin este amplasată la intrarea dinspre sud în defileul Cernei și Timișului, așa-numita „Porta Orientalis“, prin care se ajunge dinspre Dunăre, spre Caransebeș. În acest loc strategic important, cetatea este amintită din 1322³².

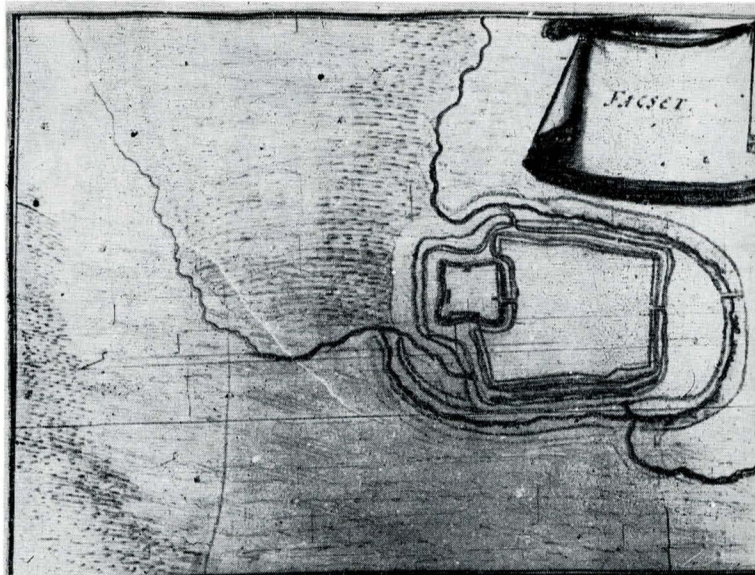
Descrierea lui Gromo este, de această dată, de-a dreptul poetică: „[...] spre a trece în Transilvania, întîlnești pe o stîncă un castel puternic și bine păzit, numit Mehadia [...] și stă ca un cavaler de pază asupra întregii văi. Este foarte bine îndestulat cu alimente, material de război și tunuri, în măsura cerută de o asemenea poziție, unde numai cu mare trudă poate fi urcată artileria grea, iar odată urcată nici nu poate fi așezată din cauza îngustimii spațiului dimprejur, totul fiind stîncă vie (inapță) pentru a se putea face mici tranșee și melezeze.“

Acolo stă un castelan cu garnizoana cuvenită de călăreși și pedestrași; iar în afara cetății sînt doar cîteva case în care călătorii sînt găzduiți fără niciun fel de înlesnire [...]”³³

Pe cît de precisă este caracterizarea vechii cetăți, pe vîrf de stîncă, puternică prin poziție, din cauza imposibilității de a folosi artileria împotriva ei, pe atît de surprinzătoare pare constatarea existenței doar a cîtorva case în afara ei,



Igrish, plan din 1697.



Făget, plan din 1697.

cînd Mehadia este atestată ca „oppidum“ din 1428³⁴, iar la data vizitei lui Gromo este reședință de district. Singura explicație pe care o pot da acestui text, constă în ipoteză că el s-ar referi la posibilitățile de cazare oferite de cetate respectiv de castelan, cetatea nefiind amplasată lângă țîrș.

Într-adevăr, în desenul lui Marsigli nu apare localitatea ci doar cetatea care însă are un aspect total diferit de cel rezultat din recentele cercetări ale lui Nicolae Săcară³⁵.

În planul lui Marsigli apare o cetate aproximativ triunghiulară, de piatră, cu turnuri în colțuri, așezată pe un pînten de deal. În continuarea ei se distinge o a doua incintă, ușor trapezoidală, circumscrisă de un val de pămînt și un șanț probabil aceasta este extinderea datorită lui Petru Petrovič ban al Caransebeșului pe la mijlocul secolului al XVI-lea afirmată de Theodor N. Trăpcea³⁶, dar contestată de Săcară care n-a găsit-o pe teren.

Cetatea cercetată de Săcară este la circa 4—500 m de comună, prin care curge Bela Reca, iar cea din desenul lui Marsigli este la cel mult 50 m de rîu, fără să se vadă în apropierea ei comuna³⁷. Este deci vorba de două cetăți diferite. Mai mult chiar: ambele diferă de ruinele cetății romane și urmele castrului, ale căror plan și descriere au fost publicate de Marsigli³⁸.

²⁶ Coriolan Suciu, *Dicționar...*, vol. I, București, 1969, p. 389.

²⁷ Nicolae Săcară, *Castrum Myhald*, în „Tibiscus“, 1975, Timișoara p. 167—185.

²⁸ Theodor N. Trăpcea, *Despre unele...*, în „Studii de istorie a Banatului“, 1969, Timișoara, p. 54.

²⁹ În special în analiza situației complexe de la Mehadia, dar și în alte probleme legate de fortificații, mi-a fost de mare ajutor competența arhitectului Mihai Opreș de la Institutul de Arhitectură „Ion Mincu“

³⁰ Aloysio Ferd. Com. Marsili, *Danubius Pannonico-Mysicus*, vol. II Haga-Amsterdam, 1726, sau ediția franceză: Louis Ferdinand de Marsigli *Description du Danube*, vol. II, Paris, 1744 ambele cuprinzînd, la p. 70 un desen cu textul aferent în p. 68.

²⁶ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. II, partea I, Budapest, 1844, p. 358.

²⁷ Iványi István, *Lugos...*, Szabadka, 1907, p. 16.

²⁸ Costin Feneșan, *Documente...*, Timișoara, 1981, nr. 47.

²⁹ Costin Feneșan, *Documente...*, Timișoara, 1981, nr. 83.

³⁰ Coriolan Suciu, *Dicționar...*, vol. I, București, 1969, p. 86.

³¹ Theodor N. Trăpcea, *Despre unele cetăți medievale din Banat*, în „Studii de istorie a Banatului“, 1969, Timișoara, p. 63.

³² Adrian A. Rusu, *Castelanii din Transilvania* (sec. XIII—XIV), în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie“, 1979, Cluj-Napoca, p. 89.

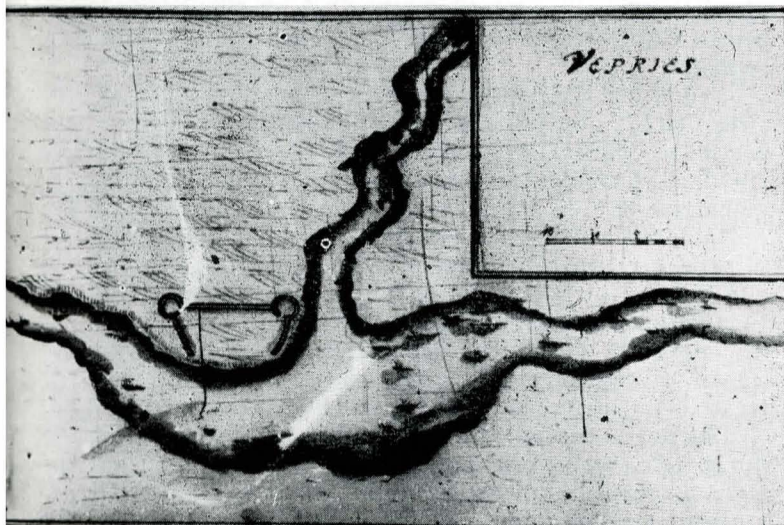
³³ „Călători străini...“, Vol. II, București, 1970, p. 328.

5. JDIOARA

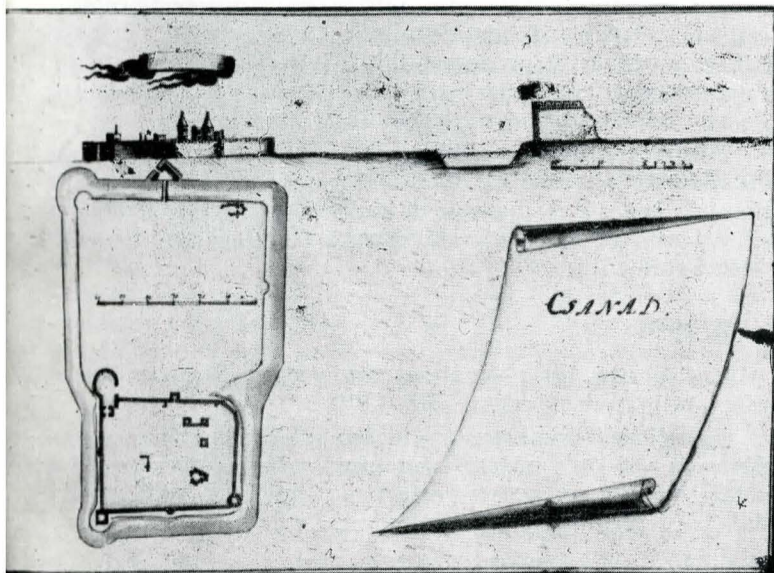
Localitatea face parte din comuna Criciova din județul Timiș și este amplasată pe valea Timișului, la circa 18 km în amonte de Lugoj, pe vechiul drum spre Caransebeș. Cu toate că cetatea este atestată documentar din 1320,³⁹ nu se cunosc descrieri anterioare lui Celebi,⁴⁰ care relatează următoarele:

„De aici (n.n.: de la Lugoj), continuându-ne drumul, am ajuns, în patru ore, la Jdioara. Și aceasta a fost cucerită de Köprülü (Mehmed pașa). E o palancă de lemn, în formă pătrată, așezată între munți, pe malul râului Timiș, în sangeacul Lugoj. Are dizdar și ostași. Fiind cucerire nouă, nu are construcții publice.“ De menționat că de aici și-a continuat drumul spre Caransebeș.

Evident această descriere nu corespunde cu planul lui Marsigli referindu-se — probabil — la o întăritură din apropierea cetății de care ne ocupăm. Dar planul lui Marsigli a fost confirmat de Adrian Bejan, care a dezgropat-o⁴¹, găsiind în plus (față de planul amintit) doar trei stilpi cu baza pătrată și un fragment de zid, toate acestea la est de marele turn de pe latura vestică (presupus de el a fi turn de poartă, dar din



Vefras, plan din 1697.



Cenad, desen din 1697.

desen apare că intrarea era sub turnul sud-estic, cel vestic fiind deci turn de locuit).

³⁹ Coriolan Suciu, *Dicționar...*, vol. I, București, p. 315.

⁴⁰ Celebi despre Jdioara, în „Călători străini...”, vol. VI, București, 1976, p. 534, 541.

⁴¹ Adrian Bejan, *Cetatea Jdioara, Raport preliminar de săpătură — campania 1973*; Adrian Bejan, *Concluzii preliminare asupra săpăturilor arheologice de la cetatea feudală Jdioara, din anii 1973—1977*, în „Tibiscus”, 1975, Timișoara, p. 155—156 și 1979, Timișoara, p. 199—206.

Ar mai fi o remarcă de făcut, pe marginea denumirii cetății. Adrian Bejan arată în 1975 că „originea numelui acestei cetăți a fost întru totul clarificată”, trimițând la Pesty. Acesta⁴² relatează, acum aproape un secol, două încercări de explicare a originii numelui de Zsidóvár (sau Sidóvár), adică — în traducere — Cetatea Jidovească. Prima versiune citată de el este a lui Maniu⁴³, care spune că o parte din evreii răsculați în Asia Mică împotriva stăpînirii romane din timpul lui Aurelian și Commodus s-ar fi refugiat în Banat, întemeind aceste cetate. A doua versiune este a lui Kövári⁴⁴, care — ce-i drept, legat de alt Zsidóvár, din apropierea Zlatnei — arată că Decebal, care aduna în jurul lui pe toți dușmanii Romei, ar fi adus acolo evreii supraviețuitori ai asediului Ierusalimului.

Bineînțeles, Pesty respinge aceste versiuni ca nefondate științifice. Alergia care o are însă la orice vine în contingentă cu continuitatea locuirii pe teritoriul țării noastre îi provoacă un scurtcircuit logic și-l face să lanseze o ipoteză proprie, considerînd mai probabil ca numele cetății să se tragă de la secta iudaizantilor, „uitînd” că această formă a protestantismului apare în Transilvania abia în 1588, deci cu peste două secole și jumătate după anul 1320, amintit de el ca primă menționare a cetății sub numele de Sidóvár. Astfel, el nu face decît să dovedească încă o dată că știința și ideile preconceptuate nu se împacă între ele.

Cu totul alta este poziția lui Iorgu Iordan în această problemă⁴⁵. După ce enumeră 26 denumiri de locuri cu o astfel de rezonanță, atrage atenția asupra alternanței destul de frecvente între consoanele J și Z, dînd ca exemple: jghiab-zghiab, Jiliștea-Ziliștea, Joița-Zoița și jugrav-zugrav și trage o primă concluzie, privind relația jid-zid. Apoi, continuă, arătînd că „o parte dintre aceste toponimice n-au semnificație etimologică, adică originară, ci una mitologică, dezvoltată ulterior, pe baza unei credințe populare, care a asimilat ... pe Evreii cei vechi („Jidovii”) cu uriașii”. În argumentare se referă și la un loc denumit Jidova, Grădiștea, Uriașa și remarcă „să se noteze simetria” celor trei cuvinte care, luate separat și în alte condiții, nu prezintă absolut nici o înrudire fonetică ori semantică.

Cred că această explicație constituie un pas important în lămurirea problemei denumirii acestei localități, dar implică existența cetății cu mult înainte de prima menționare documentară.

6. ARAD

Una dintre cetățile mai importante care apărau valea Mureșului, menționată documentar din 1156⁴⁶, nu a făcut parte din principatul Transilvaniei decît două decenii: între 1595—1598 și 1599—1616⁴⁷.

Se pare că prima cetate din localitate a fost construită în 1554, adică trei ani după cucerirea Aradului de către turci. După 1595 însă Szamosközy menționează că n-au rămas decît „ziduri vechi și ruine” și dă o deosebit de interesantă descriere a construirii noii cetăți⁴⁸: „Întrucît nu au putut obține var și piatră (sic!) ... au înălțat pe lățimea de douăzeci de picioare cărămizi pătrate de pajiste tăiate din iarbă împreună cu pămîntul, punînd la mijloc tot felul de pari de salcie și stejar, împlîntînd niiele care prind ușor rădăcini astfel încît terasamentul era ca legat cu lanțuri și plase, sus prin lăstărișul înfrunzit, în interior prin rădăcinile întrepătrunse. Peste cîte un astfel de strat se așezau mereu noi straturi de cărămizi de iarbă, apoi din nou niiele [...]”

În 1607 și această cetate este menționată ca distrusă, probabil în urma celor două cuceriri, din 1598 și 1599.

⁴² Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. II, partea II, Budapest, 1884, p. 303—304.

⁴³ Basiliu Maniu, *Disertațiune istorico-critică și literară tractanda despre originea romanilor din Dacia-Trajana*, Timișoara, 1857, p. 67, nota 61.

⁴⁴ Kövári László, *Erdély történelme*, vol. I, Pest, 1859, p. 8 și Kövári László, *Erdély régiségei*, Pest, 1852, p. 53—54.

⁴⁵ Iorgu Iordan, *Nume de locuri românești în R.P.R.*, vol. I, București, 1952, p. 233.

⁴⁶ Coriolan Suciu, *Dicționar...*, vol. I, București, 1969, p. 42.

⁴⁷ László Imre, *Erdély területi változásai a török hódítás korába 1541—1711*, Budapest, 1918, p. 74, 138.

⁴⁸ „Monumenta Hungariae Historica” — Scriptorum, vol. XXVIII Budapest, 1876, p. 162—163.

Desenul lui Marsigli din 1697 ne arată o cetate amplasată pe malul drept al Mureșului, de formă aproximativ dreptunghiulară, cu bastioane la cele patru colțuri și cu raveline pe laturile lungi, cu lucrări exterioare destul de ample și un cap de pod întărit pe malul sudic al Mureșului. Se disting cu claritate banchetele din spatele curtinelor, de același nivel cu platformele bastioanelor, ridicate peste nivelul curții interioare, respectiv al curtinelor.⁴⁹

Este cu certitudine o realizare a secolului al XVII-lea, care va supraviețui până la mijlocul secolului următor, pentru ca apoi — între 1762 și 1783 — să se construiască alta, hexagonală, pe malul opus al Mureșului.

Ceea ce dă însă de gândit sînt dimensiunile reduse ale cetății; nu atît ale curții, care are aproximativ 16×25 stînjani, ci mai ales ale bastioanelor, care au fețe de circa 8, iar flancuri de 2—3 stînjani⁵⁰. Desigur, *acest dreptunghi* nu putea avea bastioane mult mai mari. Să fie cetatea rezultatul unor repetate refaceri ale primei cetăți? poate chiar a uneia și mai vechi, de care nu știam?

7. LIPOVA

Menționată documentar ca localitate în 1315, iar în 1324 drept cetate⁵¹, se pare că a fost întărită de Béla IV((1235—1270) — ca și Mehadia, Caransebeș și Lugoj — pentru apărarea sudului Ungariei⁵², după ce tătarii distruseseră o așezare mai veche⁵³.

Oștile lui Gheorghe Doja o cuceresc în 1514.

În 1541 devine pentru un timp reședință. Într-adevăr, după căderea Budei și cedarea către Petru Rareș a Ciceului și Cetății de Baltă, regina Izabela nu mai posedă decît trei cetăți: Lipova, Șoimuș și Deva, dintre care o alege pe prima drept reședință⁵⁴, pînă cînd — după moartea episcopului Statilius, în 1542 — dieta Transilvaniei hotărăște secularizarea bunurilor și veniturilor episcopatului în favoarea reginei, transformînd astfel Alba Iulia în reședință.

Zece ani mai tîrziu, Lipova este cucerită de turci, pentru a fi reluată în același an de oștile reunite ale lui Martinuzzi și Castaldo. Descrierea acestui asediu, făcută de Paul Speltacher din Halle⁵⁵, vorbește de un oraș înconjurat de ziduri cu șanțuri, iar în interiorul acestuia de o cetățuie, pare-se puternică, întrucît s-a apărut încă trei săptămîni după căderea orașului, predîndu-se în condițiile liberei plecări a garnizoanei de 1.200 de oșteni ai Imperiului otoman, cifră importantă pentru acea vreme.

Ocupată de turci în 1552, este succint caracterizată de Gromo⁵⁶: „... *acest oraș foarte bine întărit, care e așezat pe o cîmpie mai ridicată între lacuri, spre intrarea Transilvaniei...*” De aici remarcăm existența unui oraș întărit, accesul la zidurile lui fiind îngreuiat de lacuri, sistem utilizat și la alte orașe ale Transilvaniei.

Importanța strategică a acestei porți de intrare în principat este sesizată și de Mihai Viteazul, care-l numește încă în 1599 pe Ioan de Săliște în funcția de căpitan al cetății.

În 1616 cetatea trece prin evenimente neobișnuite. Într-adevăr, Gabriel Bethlen promisese încă în 1613 cedarea ei către turci, dar garnizoana nu i se supunea. Principele a fost deci obligat s-o cucerească (între 1 și 14 iunie) de la proprii săi oșteni, pentru a o putea preda turcilor.

Lipova este deci de peste patru decenii sub stăpînire otomană, cînd o descrie Celebi astfel⁵⁷: „*Aceasta este o cetate de*

piatră, frumoasă [...] și are o circumferință de vreo 10.000 pași [...] Rîul Mureș curge lovindu-i zidul dinspre miazănoapte și, întrucît a făcut stricăciuni în unele părți ale cetății, s-a construit acolo un puternic zid de umplutură. Are cinci porți [...] În această cetate sînt o mie cinci sute de case frumoase, rîscunde sau mai înalte (nn.: probabil cu etaj, sau fără); ele sînt acoperite cu șindrilă și au grădini și vii. De la un cap la alt toate străzile sînt pardosite cu scînduri din lemn lucios. În toate se găsesc două sute de prăvălii [...]

În partea de sud a acestei cetăți mari se află cetatea de mijloc în formă de pentagon, cu bastioane solide și tari; ea are o circumferință de vreo cinci mii optzeci de picioare [...] Are un zid umplutură, cu tavan și e de vreo cincizeci de picioare. Nu e construcție de piatră, ci o palancă solidă, construită în întregime din lemn. Are un șanț ciudat, demn de admirat, prin care curge Mureșul [...] Are o singură poartă, spre răsărit, și e pod mobil foarte frumos. În jurul zidului cetății sînt cinci bastioane, [...] În cetatea de mijloc sînt, cu totul, o sută cincizeci locuințe pentru oșteni [...]”

Deci Celebi confirmă, după un secol și mai bine, construirea lui Speltacher despre un oraș înconjurat cu zid, în interiorul lui fiind încă o cetate puternică.

Desenul din 1697 ne confirmă acest fapt, infirmînd totodată dimensiunile perimetrelor indicate de Celebi pentru oraș pentru cetate, ca și forma de pentagon cu cinci bastioane cetății.

Vedem deci în partea de nord (și nu în cea de sud, cum zicea Celebi) a orașului, o cetate pe plan trapezoidal, cu patru bastioane. Mărimea lor, cu fețele de 12—18 stînjani și flancurile de 4—6 stînjani, și mai ales proporția lor dominantă față de curtile dau de bănuît că ar data din secolul al XVII-lea.

În interiorul acestei cetăți, spre nord (adică spre Mureș se vede o clădire în formă de „U”, deci din trei corpuri cu cîte cinci stînjani lățime, în jurul unei curți de circa 12×15 stînjani. Ea ar putea fi cetatea anterioară secolului al XV-lea, devenită reședința reginei Izabela, sediul căpitanului cetății, diverse depozite, poate și cazărmi ale garnizoanei — cîte toate că în jurul ei se mai văd clădiri mai puțin importante.

Claritatea desenului permite să se distingă și banchetele din spatele curtinelor și bastioanelor, intrarea pe latura răsăriteană a cetății (amintită de Celebi), ca și lucrările exterioare probabil mai recente.

În ceea ce privește orașul propriu-zis, exterior cetății vedem că el se întindea mai ales la est de cetate. Distingem o zonă construită în regim închis, pe aliniamente, ceea ce reflectă pe plan urbanistic nivelul evoluat, întărit al orașului, chiar după vitregiile secolului; într-adevăr, Lipova a fost un mare centru al comerțului cu sarea adusă de la Turda, care de aici lua drumul apei, spre Tisa și Dunăre.

Dintre clădirile mai însemnate, știm de o moschee în zona răsăriteană a orașului, o biserică ortodoxă, amplasată în preajma bazarului, aproape de canalul care unește Mureșul cu șanțul cetății, și biserica reformată (calvină) spre limita de vest a orașului.

8. IGRİȘ

Localitatea Igrîș — azi sat din comuna Sînpetru Mare — este amintit documentar din 1191⁵⁸.

Fortificațiile reprezentate în desenul lui Marsigli se compun dintr-un val de pămînt și un șanț, care înconjură o dublă cetate cu cîte un acces, peste pod. Tipologic, ambele par a data din secolul al XVI-lea.

9. FĂGET

Făgetul, așezat pe malul rîului Bega, apărînd trecerea spre valea Mureșului, spre cetatea Iia, este amintit documentar ca localitate din 1548, iar ca cetate din 1595⁵⁹.

Din planul lui Marsigli rezultă existența unei duble cetăți. Una mai mică, desigur mai veche, pe un plan de formă aproape pătrată, cu unele neregularități, care amintesc de flancurile bastioanelor. Ea este separată printr-un șanț cu apă (și

⁴⁹ Vezi și planul (anonim?) publicat în B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, Bukarest, 1973, pl. 23.

⁵⁰ Un stînjen austriac era egal cu 1,8964 m.

⁵¹ Coriolan Suciu, *Dicționar...*, vol. I., București, 1969, p. 359.

⁵² Márki Zoltán, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története*, vol. II., partea I, Arad, 1892, p. 113.

⁵³ Theodor N. Trăpcea, *Despre unele cetăți...*, în „Studii de istorie a Banatului”, 1969, Timișoara, pp. 67—69.

⁵⁴ Veress Endre, *Izabella királyné*, Budapeșt, 1902, p. 197.

⁵⁵ Paul Speltacher din Halle, *Un cîntec rou și frumos despre expediția din Transilvania, așa cum s-a întîmplat acum în iureșul din fața Lipovei*, în „Călători străini...”, vol. II, București, 1970, p. 3—4, 27.

⁵⁶ Gromo despre Lipova, în „Călători străini...”, vol. II., București, 1970, p. 339.

⁵⁷ Celebi despre Lipova, în „Călători străini...”, vol. VI., București, 1976, p. 505—507.

⁵⁸ Lukinich Imre, „Erdély területei...”, Budapeșt, 1918, p. 196.

⁵⁹ Coriolan Suciu, *Dicționar...*, vol. I., București, 1969, p. 305.

legată printr-un pod) de a doua cetate, de formă aproape dreptunghiulară, din care prima cetate „mușcă” o bucată. Ambele cetăți sînt înconjurată cu un șanț, alimentat cu apa Begăi, care este mult mai lat pe latura intrării în cetatea nouă. Acest șanț dublează eficient rîurile, care ele însele constituie o apărare naturală a cetăților, pe trei laturi ale lor.

La cetatea nouă se vede cu claritate că valul de pămînt este însoțit spre interior de o banchetă de pămînt pentru turnuri.

10. VEFRAȘ

Cetatea, cu localizare încă incertă, este amintită într-o dispoziție din 1615 a lui Gabriel Bethlen către trimisul lui la înalta poartă⁶⁰, iar în 1660, Celebi, venind dinspre Radna, o descrie astfel⁶¹: „Plecînd de aici am mers spre răsărit, pe malul rîului Mureș, vreme de un ceas și am ajuns în cetatea Vefraș.

Cetatea Vefraș.

Este o întăritură de piatră, așezată pe un deal spre Radna al rîului Mureș. În prezent este hassul beiului de la Lipova; este un subașilic. Are dizdar și șaptezeci de neferi și cuprinde trei sute de case frumoase; aici se află multe grădini și vii.

Apoi, urmîndu-ne drumul pe malul rîului Mureș, în sus, după șase ceasuri de mers am ajuns la cetatea Vărădia.” (n.n.: evident, Vărădia de Mureș).

Încercările de localizare, pe baza acestei descrieri, variază între Apricș (Eperjes), localitate dispărută, la nord de Chelmac⁶² și Odvoș, ambele în comuna Conop a județului Arad. Poate planul din 1697, cu resturile unei cetăți care — tipologic — pare a fi din secolul al XIII-lea, să ajute arheologiei la găsirea ei și astfel să-i stabilească și localizarea definitivă.

11. CENAD

Comuna cu acest nume din județul Timiș a fost în jurul anului 1030 reședință episcopală catolică⁶³, unde își avea reședința episcopul Gellért. Amplasată pe locul unui vechi castru roman⁶⁴, a fost asediată și distrusă în repetate rînduri astfel încît, în 1552, imediat după ocuparea ei de către turci, nu mai are decît 45 capi de familie⁶⁵. Eliberată în 1597, este reluată de turci în anul următor. După mici, și mai ales scurte incidente, este eliberată în 1685, deci 12 ani înainte de întocmirea desenului lui Marsigli, și dărimat în 1701. Conscriptia imperială din 1717 constată existența a 40 de case în fosta mîndră reședință episcopală⁶⁶.

Celebi îi consacră un spațiu destul de amplu⁶⁷. Mai important însă este faptul că Cenadului, fiind multe secole la rînd și reședință de comitat, i s-au consacrat lucrări ample ale unor istorici, s-au făcut săpături la fața locului, motiv pentru care — în cadrul materialului de față — nu mă voi ocupa de istoricul lui, ci mă voi limita la un scurt comentariu al desenului din 1697.

Acesta se compune din trei părți: în stînga jos, este planul fortificațiilor Cenadului, cu indicarea unor clădiri mai importante; deasupra lui este o vedere, luată pe diagonală, din colțul din stînga jos, astfel încît se văd zidul din josul și cel din stînga planului cetății; la dreapta, și la altă scară, sînt o secțiune transversală prin șanț și o porțiune a zidului cetății.

⁶⁰ Coriolan Suciu, *Dicționar...*, vol. I., București, 1969, p. 225.

⁶¹ Celebi despre Vefraș, în „Călători străini...”, vol. VI., București, 1976, p. 509.

⁶² Coriolan Suciu, *Dicționar...*, vol. II., București, 1969, p. 322.

⁶³ Coriolan Suciu, *Dicționar...*, vol. I., București, 1969, p. 131.

⁶⁴ Mircea Rusu, *Castrul roman Apulum și cetatea feudală Alba Iulia*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie”, 1979, Cluj-Napoca, p. 47—70.

⁶⁵ Borovszky Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig*, vol. I., Budapest, 1896, p. 80.

⁶⁶ Borovszky Samu, *Csanád...*, vol. I., Budapest, 1896, p. 81.

⁶⁷ Celebi despre Cenad, în „Călători străini...”, vol. VI., București, 1976, p. 647—648.

Se distinge o cetate, cu ziduri crenelate, de circa patru stîljeni înălțime, forma ei reflectînd numeroase dărîmări și completări. În fața cetății se întinde orașul, ambele fiind înconjurată cu un șanț cu apă, avînd adîncimea de aproape doi stîljeni și lățimea de circa cpt, malul interior fiind mai ridicat decît cel exterior. Intrarea în oraș, peste pod, este apărată de un avan-corp.

În interiorul cetății distingem trei turnuri pe plan pătrat, două din ele aparent intacte, unul lipsit de coif. Tot în cetate se mai distinge o biserică de tip bizantin, a cărei turlă mai există, nu însă și cupola deasupra ei.

În afara unor resturi de ziduri, apropiate de centrul cetății, mai este de semnalat o biserică de tip occidental (pe plan longitudinal), aparent gotică (întrucît se văd contraforturi) în afara cetății, în oraș — poziție care ar pleda pentru o vechime mai redusă a acesteia, decît a celei de tip bizantin, din cetate.

*

Am încercat în cele de mai sus să prezentăm succint cele unsprezece cetăți bănățene, desenate de Marsigli. Departele de mine de a gândi că așa fi epuizat problemele ridicate de aceste desene. Cele prezentate constituie doar rezultatul căutării, de circa un an, a răspunsului la întrebarea: de ce i-a plăcut lui Gromo, Caransebeșul? Alte întrebări vor primi, desigur, răspuns din partea altor cercetători, istorici, arheologi și arhitecți, cărora le pun la dispoziție aceste planuri.

Din ele apare o tipologie foarte variată a fortificațiilor, care nu poate fi înțeleasă decît în contextul revoluției tehnicii militare, care a început în prima jumătate a secolului al XIV-lea: apar și se dezvoltă în Europa armele de foc. Perfecționarea lor și în special apariția tunurilor cu ghiulele de fontă sînt mai tîrzii: campania lui Carol VIII în Italia le dovedește eficiența în 1493. De atunci, arhitecții militari se aflau în fața a două probleme și anume: găsirea unor soluții tehnice, care să reziste la vibrațiile și efectele de șoc ale ghiulelelor de fontă și găsirea unui mod corespunzător de utilizare a tunurilor în apărare. Prima problemă se rezolvă prin trecerea de la ziduri de piatră, la cărămidă sau pămînt și reducerea înălțimii lor.

Pentru rezolvarea celei de-a doua, este utilă, de asemenea, reducerea înălțimii zidurilor, în spatele lor apărînd banchete de pămînt pentru artilerie. Turnurile se transformă în bastioane de înălțimea zidului. Pentru eliminarea unghiurilor moarte, nebatute de tunuri, se reduce treptat importanța (și lungimea) zidurilor (curtinelor), în favoarea bastioanelor. Acestea din urmă se amplasează și se trasează pe cît posibil astfel încît tunurile așezate pe flancuri (adică pe laturile perpendiculare pe cortine) să tragă în lungul feței bastionului următor, apărînd astfel cetatea nu numai prin tir frontal, ci mai ales prin focul flancat al unor tunuri apărate față de inamic prin însuși locul lor de amplasare. Astfel, se naște, bastionul (prima realizare — foarte timpurie — este Bastionul Verde, ridicat de Michele Canale la Torino, în 1461), apoi cetatea bastionară, primele realizări ale ei fiind legate de numele lui Francesco Paciotto (1521—1591) la Torino (1564) și apoi la Anvers (1567—1569). Aceste principii noi ajung repede în Transilvania, după cum o dovedesc cetățile de la Gherla și Beclean, ridicate în al cincilea deceniu al secolului al XVI-lea. În deceniul următor, aplicarea lor se extinde, cel mai important exemplu păstrat pînă azi fiind bastionul Haller de la Sibiu. Însă numai la Satu Mare și Oradea putem vorbi de cetăți bastionare, concepute și realizate ca atare (ambele începute în 1569). În celelalte cazuri s-au făcut, după cum o arată și exemplele de mai sus, adaptări treptate la cerințele noi, în funcție de necesități și posibilități.

Astfel, ele dovedesc pe de o parte cunoașterea noilor cerințe și procedee tehnice, pe de alta spiritul practic, rațional și modest, caracteristic întregii arhitecturi de pe teritoriul țării noastre, odată cu preocuparea continuă, susținută cu mari jertfe, de menținere a independenței țării.